

חינוך אזרחי בישראל

מיכל ברק¹

בעיתון "הארץ" פורסמה לאחרונה ידיעה על תוכנית לימודים ניסיונית לבגרות בנושא רב-תרבותיות, שהוכנה על ידי מינהל החינוך בירושלים. התוכנית יועדה לתלמידי כיתות י' בבתי ספר ממלכתיים, ממלכתיים דתיים וערביים ברחבי העיר. התלמידים היו אמורים ללמוד את התוכנית במשך שלוש שנים, בהיקף של 5 יחידות לימוד. ב"הארץ" דווח, בין השאר, כי ברשימת המאמרים שעליה מבוססת התוכנית נכללו מסות שכתבו אדוארד סעיד ועזמי בשארה. כבר בשבוע שבו פורסמה הידיעה החליטו שרת החינוך ויו"ר המזכירות הפדגוגית במשרד החינוך על ביטול התוכנית. עילת הביטול, על פי ידיעה נוספת שפורסמה ב"הארץ", היתה המאמרים שהוזכרו לעיל. מקרה שולי זה מאפיין את היחס לחינוך האזרחי בישראל. החינוך האזרחי נתפס בישראל כנושא פוליטי שנוי במחלוקת. פדהצור ופרליגר (2004, עמ' 73), מסבירים כי תפיסה זו מבוססת על פרדוקס המובנה בחינוך האזרחי:

"העובדה שלכל הזרמים הפוליטיים בישראל יש אינטרסים בולטים בכל הקשור לעיצוב אופיו של החינוך לאזרחות בישראל הובילה לכך, שהקונפליקט התוכני הקשור בו הוצמד לקונפליקט הפוליטי... העובדה שהחינוך לאזרחות (למעשה, חוסר היעילות שלו) נוגע בבסיס המחלוקת הפוליטית בתוך החברה הישראלית, והיותו מושפע מהערכים הבסיסיים הקשורים לעיצוב דמותה של ישראל ומשפיע עליהם, הפכו אותו לכלי מרכזי במאבק המתמשך בין שני זרמים פוליטיים, הרואים באופן מנוגד את דמותה העתידית של המדינה".

לא רק שהמסד החינוכי בישראל רואה בחינוך אזרחי נושא פוליטי, אלא שהתפיסה השלטת היא שתחום זה מתחרה בחינוך יהודי-ערכי. באופן בוטה ניתן לומר כי חינוך לזהות אזרחית נתפס כמסכן את החינוך לזהות לאומית, ציונית או יהודית. מסיבות אלה סובלת מערכת החינוך בישראל ממחסור קשה בתחום החינוך האזרחי.

דוגמה מובהקת לכך התעוררה בדיוניה של ועדת דוברת לרפורמה בחינוך. הוועדה דנה בשאלה אילו בחינות בגרות ייכללו במסגרת החובה ואילו ייפכו למקצועות שבתי ספר רשאים לבחור בהם. ככלל, דו"ח ועדת דוברת תומך בהרחבת החינוך האזרחי בישראל. אבל בהצעה הראשונית של הוועדה נעדר מקצוע האזרחות ממקצועות החובה. רק לאחר מאבק ציבורי הוחלט על הוספת בחינת הבגרות באזרחות למקצועות החובה.

¹ הכותבת היא רכזת תוכניות במרכז גילה לחינוך אזרחי ודמוקרטיה באוניברסיטה העברית. כתובת האתר של המרכז: <http://gillocenter.msc.huji.ac.il>

ברשימה זו אסקור כמה מן הבעיות של החינוך האזרחי בישראל בכלל ובבתי ספר ערביים בפרט. כפי שאסביר בהמשך, הקשיים הניצבים בפני תלמידים ומורים בבתי ספר ערביים בתחום זה, נובעים מכך שמערכת החינוך חוששת כי חינוך אזרחי פוגע בחינוך יהודי-לאומי ומכך שהיא רואה בזהות אזרחית משותפת סכנה לזהות היהודית-הלאומית.

חינוך אזרחי הוא שם כולל למגוון של תוכניות לימודים ופעילויות. נהוג להבחין בין מקצוע האזרחות, שבו נלמדים עקרונות היסוד של האזרחות במדינה דמוקרטית, לבין חינוך אזרחי הכולל גם תוכניות לימודים ופעילויות אקסטרה-קוריקולריות.

מטרת החינוך האזרחי היא להכשיר את אזרח המחר במדינה דמוקרטית. מטרה זו, כפי שאני רואה אותה, כוללת חינוך לרשימה של תכונות הנדרשות מאזרח בוגר. זהו אדם המכיר ומבין את מושגי היסוד של המשטר הדמוקרטי, מתעניין בנעשה סביבו ונוקט עמדה, בעל תחושת שייכות למדינה ולחברה, ביקורתי, מודע ליכולתו להשפיע על המציאות ומצוי בכלים העומדים לרשותו כדי לעשות כן. הוא בעל מוטיבציה ורצון להשפיע, צרכן ביקורתי של מידע, המסוגל להבין את המשמעות והמורכבות של החיים בחברה דמוקרטית.

נראה לי שהגם שהרטוריקה הממסדית הבאה לידי ביטוי במסמכים רשמיים של משרד החינוך ובתוכניות לימודים באזרחות, מאמצת רשימת מטרות זו פחות או יותר - מערכת החינוך בישראל לא הפנימה אותן. תפיסת החינוך האזרחי כסוגיה פוליטית מעמידה אותו בקונפליקט עם חינוך ציוני-לאומי ואינה עולה בקנה אחד עם הרעיונות שלפיהם חינוך אזרחי נועד להכשיר אזרחים ביקורתיים, בעלי תפיסה מושכלת וזהות אזרחית מבוססת.

ככלל, קיימות שתי גישות מרכזיות בנוגע לתוכני החינוך האזרחי: גישה פורמלית וגישה מהותית. הגישה הפורמלית שמה דגש על הוראת המבנה של המשטר הדמוקרטי והכרת מוסדות השלטון, סמכויותיהם, תפקודם ויחסי הגומלין ביניהם. הגישה המהותית מדגישה ערכים דמוקרטיים ועוסקת בזכויות אדם, בערכים מוסריים וחברתיים ובמבנה החברתי. בישראל עברה תוכנית הלימודים באזרחות כמה שינויים ורפורמות, שיתוארו בקצרה בהמשך.

מאז קום המדינה סובל החינוך האזרחי ממעמד נחות. עיקר הבעיה נעוץ במיעוט הזמן המוקדש להוראת מקצוע האזרחות. תלמיד ישראלי ממוצע עוסק באזרחות שלוש שעות שבועיות במשך שנה אחת בלבד, במסגרת הלימודים לקראת בחינת הבגרות באזרחות (יחידת לימוד אחת). בשנים האחרונות מתקיים במספר מצומצם של בתי ספר ניסוי בהוראת אזרחות לבגרות ברמה מוגברת (2 או 5 יחידות לימוד). קיימת גם תוכנית אלקטיבית ללימודי אזרחות במשך שנה אחת במסגרת חטיבת הביניים. מכיוון שמרבית תלמידי התיכון נחשפים ללימודי האזרחות רק בשנה שבה הם גם נבחנים בבחינת הבגרות במקצוע זה (כל שאר המקצועות נלמדים שנים מספר לפני שנת הלימודים לבגרות), הישגי התלמידים במקצוע זה הם מהנמוכים. עד לאחרונה סבלה מערכת החינוך מבעיה נוספת בתחום זה - העדר הכשרה ספציפית בהוראת אזרחות. בבתי הספר

ובסמינרים להכשרת מורים לא היו מסלולים מיוחדים להוראת אזרחות ורוב המורים בתחום התמחו למעשה בהיסטוריה או במדעי החברה. כיום קיימים מסלולים אחדים להתמחות בחינוך אזרחי, בעיקר לתואר שני.

בשנים שלפני קום המדינה ובעשורים הראשונים לקיומה, התמקד החינוך האזרחי בישראל בחינוך ציוני לבניין האומה. בתוכנית הלימודים לא נכללו ערכים אוניברסליים או דמוקרטיים (איכילוב, 1993). בשנת 1976 הוכנס מקצוע האזרחות לראשונה לבתי ספר תיכוניים יהודיים כמקצוע לימוד חובה נפרד. כמה שנים מאוחר יותר הוכנס המקצוע גם לבתי ספר ערביים. תוכניות הלימודים בכל אחד ממגזרי החינוך היו שונות. באופן כללי, תוכניות אלה מאופיינות בהסתפקות בתכנים פורמליים, שכוללים עיסוק בפרוצדורות דמוקרטיות, במוסדות השלטון, בתפקידיהם וביחסים ביניהם.

החשש מפני הסכנות לדמוקרטיה הישראלית בעקבות רצח אמיל גרינצווייג (שאירע ב-1983) וכניסתה של תנועת כ"ך לכנסת (1984), הוביל להתחזקות מקצוע האזרחות במערכת החינוך. בעקבות אירועים אלה הוקמה בשנת 1985 היחידה לדמוקרטיה ודו קיום במשרד החינוך. יחידה זו היתה אחראית למספר תוכניות לימוד, כולן אקסטר-קוריקולריות. מעמדה של היחידה ותפקידיה קוצצו בהדרגה, עד שבשלב מסוים היא הוכפפה למינהל לחינוך ערכי, שהופקד גם על לימודי היהדות. היא נסגרה לגמרי בשנת 1999 (פדהצור ופרליגר, 2004: 76).

בשנת 1995 מינה שר החינוך אז, אמנון רובינשטיין, ועדה בראשות פרופ' מרדכי קרמניצר לבחון את החינוך האזרחי בישראל ולהמליץ על תוכנית מקיפה להנחלת ערכים דמוקרטיים ואזרחיים. הוועדה הציגה דו"ח מפורט ובו המלצות לרפורמה מקיפה בחינוך האזרחי בכלל ובלמודי האזרחות בפרט. בעקבות דו"ח קרמניצר שונתה תוכנית הלימודים באזרחות לבגרות. בשנת 2001 הונהגה תוכנית לימודים חדשה, המבוססת על ספר הלימוד "להיות אזרחים בישראל: מדינה יהודית ודמוקרטית". ספר זה מתורגם גם לערבית. כן הוקם מטה משותף ליישום דו"ח קרמניצר ודו"ח שנהר (דו"ח שנהר: "עם ועולם - תרבות יהודית בעולם משתנה", עוסק בחינוך לתרבות ולמורשת יהודית). פדהצור ופרליגר (2004) מציינים כי הן היחידה לדמוקרטיה ודו קיום, הן המטה ליישום דו"ח קרמניצר, מצאו עצמם בסופו של דבר כפופים או שותפים ליחידות שעוסקות בחינוך יהודי ערכי. לטענתם, מציאות זו נובעת מתפיסתם של שרי חינוך שונים, שראו בחינוך אזרחי חינוך ליברלי-שמאלני וסברו כי יש להתנות את העיסוק בו בחיזוק מעמדו של החינוך היהודי הערכי.

שמו של ספר הלימוד החדש, "להיות אזרחים בישראל: מדינה יהודית ודמוקרטית", מעיד על האוריינטציה שלו: האזרחות במדינה יהודית ודמוקרטית. הספר מחולק לשלושה חלקים: 1. מהי מדינה יהודית? 2. מהי דמוקרטיה? 3. המשטר והפוליטיקה בישראל. בעקבות המלצות ועדת קרמניצר, תוכני הלימוד עוסקים הן בפן הפורמלי של האזרחות - מוסדות השלטון ופעילותם - והן בערכי הדמוקרטיה, זכויות אדם וזכויות מיעוטים, גבולות הדמוקרטיה והשסעים בחברה

הישראלית (בכלל זה השסע הלאומי – בין הרוב היהודי למיעוט הערבי; השסע הדתי – בין יהודים דתיים ליהודים לא דתיים; השסע העדתי – בין אשכנזים למזרחים; השסע האידיאולוגי-פוליטי – בין ימין לשמאל והשסע המעמדי-החברתי-הכלכלי – בין עשירים לעניים).

פינסון (2005) סבורה כי תוכנית הלימודים החדשה באזרחות אינה מגשימה את מטרתה להפוך לכלי להשגת אזרחות משותפת לכלל אזרחי ישראל. היא טוענת שספר הלימוד מגדיר את ישראל מדינה יהודית-לאומית. הגדרות אחרות של המדינה (למשל, מדינת כל אזרחיה) מוצגות כשוליות. אף שהספר מציג כמה גישות אפשריות להגדרת מדינת ישראל, "... האופן שבו דיון זה מובנה מעיד על כך שהספר, במסווה של אימוץ תפיסה פלורליסטית והצגת מגוון הדעות הקיימות בחברה הישראלית, נוקט עמדה ברורה בשאלת ההגדרה הרצויה של מדינת ישראל. על ידי הצגת קו רצף דמיוני הספר יוצר הבחנה בין הגישות הציוניות - הגישות הרצויות - הממוקמות במרכז של אותו קו דמיוני, לבין הגישות הדוחות את הגדרתה של מדינת ישראל כיהודית או דמוקרטית ועל כן מצויות בשולי קו הרצף הדמיוני – בקצה" (פינסון, 2005: 15).

בתוכנית הלימודים החדשה באזרחות יש שיפור משמעותי בכל הנוגע לתוכני הלימוד, אלא שיישומה לא לווה בהגדלת מספר שעות הלימוד או בהוספת תוכניות מתחום החינוך האזרחי. מעבר לכך, גם תוכנית לימודים זו אינה עונה על מטרות החינוך האזרחי שפורטו בתחילת הדברים ואינה מיישמת את מכלול ההמלצות של דו"ח קרמניצר. אין זו תוכנית המחנכת את התלמידים להיות אזרחים ביקורתיים. נקודת המוצא שלה היא אתנוקרטית (הגדרת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית), כך שאין היא מחנכת לזהות אזרחית משותפת ואין בה התמודדות אמיתית עם הקונפליקט שבין מדינת לאום יהודית לערכים דמוקרטיים.

לסיכום, החינוך האזרחי בישראל ככלל לוקה במיעוט שעות הוראה ותוכניות אקסטרה-קוריקולריות רשמיות. במערכת החינוך הישראלית נתפס החינוך האזרחי כתחום הנמצא בתחרות עם החינוך היהודי-הציוני. יחידות ומטות שהוקמו לשיפור תחום זה מצאו עצמן בסופו של דבר שייכות למחלקות שעוסקות בחינוך ערכי-יהודי. תוכנית הלימודים החדשה באזרחות, הגם שבתכניה יש שיפור משמעותי בהשוואה לתוכניות שהיו קיימות בעבר, היא תוכנית אתנוצנטרית שמתמקדת בישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית ואינה מאתגרת לחשיבה ביקורתית ולדיון בבעייתיות המובנה במדינה יהודית ודמוקרטית. מצב דברים זה נובע מהתפיסה שחינוך אזרחי הוא תחום פוליטי, המצוי בתחרות עם חינוך לערכים ציוניים ולאומיים.

תלמידים ומורים בבתי ספר ערביים נתקלים בקשיים ייחודיים דווקא בתחום החינוך האזרחי. כאמור לעיל, תוכנית הלימודים באזרחות אינה מעודדת חינוך לזהות אזרחית משותפת לכלל אזרחי המדינה. תוכנית הלימודים החדשה רואה במיעוט הערבי מיעוט לאומי ומתייחסת גם למתחים הנובעים מקיומו של מיעוט לאומי פלסטיני במדינת לאום יהודית. עם זאת, פינסון (2005) טוענת כי הקשיים הללו אינם מובנים כאתגר הניצב בפני הדמוקרטיה הישראלית והאזרחות הישראלית, אלא כאתגר ייחודי למיעוט הפלסטיני.

העדר התמודדות אמיתית עם הבעיות של דמוקרטיה אתנית ובעיקר עם היחס למיעוטים בעלי זהות אתנית נבדלת, מעמיד את המורים לאזרחות בסקטור הערבי במצב בלתי אפשרי: עליהם להקנות את עקרונות הדמוקרטיה לתלמידים שנסיבות חייהם אינן מתיישבות עם עקרונות אלה. התוכנית אינה מזמנת למורים ערבים הזדמנות אמיתית לדון עם תלמידיהם בקונפליקטים הנובעים מהתנגשויות בין יהדותה של המדינה לבין אזרחותם בה.

בסמינר ייחודי בשפה הערבית, שהמשתתפים בו הם מורים לאזרחות בבתי ספר ערביים, דנים המשתתפים באתגרים ובקשיים בהוראת אזרחות בבתי ספר ערביים. הסמינר מתקיים במסגרת מרכז גילה לחינוך אזרחי ודמוקרטיה בחוג למדע המדינה באוניברסיטה העברית. המשתתפים בו לומדים לקראת תואר שני במדע המדינה, במגמת "חינוך אזרחי ודמוקרטיה". בשנת הפעילות הראשונה הנחה את הסמינר הד"ר עסאם אבו ריא וזה שנתיים מנחה אותו הד"ר אמל ג'מאל.

הסמינר מספק לסטודנטים סביבה מונחית לליבון סוגיות באזרחות דמוקרטית ובחינוך אזרחי ולדיון בקשיים ובאתגרים שבהוראת האזרחות והנחלת ערכי הדמוקרטיה במערכת החינוך הערבי. שאלת המפתח בסמינר היא אם וכיצד ניתן ללמד אזרחות ולהנחיל את ערכי הדמוקרטיה לתלמידים ערבים, לנוכח ההווייה שלהם, מתוך התמודדות כנה עם הסתירות בין מסרים אוניברסליים, מאוויים לאומיים, מציאות יומיומית ויחסים עם הממסד.

כך מתארת סטודנטית לתואר שני המשתתפת בסמינר, מורה בבית ספר ערבי בישראל, את חוויותיה כמורה לאזרחות (אבו ריא, 2004):

"בעיה שאני נתקלת בה תמיד היא התנגדות חריפה [מצד התלמידים] להגדרת המשטר בישראל כדמוקרטיה. אני מנסה להסביר לתלמידים שאמנם, הדמוקרטיה במדינת ישראל מוגבלת (בדרך כלל בטענות של ביטחון המדינה), אולם בנושאים רבים יש דמוקרטיה, כמו בתחום של שוויון בפני החוק. לטענת התלמידים, הדמוקרטיה בישראל מוגבלת בהתאם לאינטרסים של הממשל, למשל אירועי אוקטובר 2000 מוזכרים תמיד כשעולה הזכות להפגין. אחרי אירועי אוקטובר 2000 אחד התלמידים שאל אותי למה המשטרה נהגה כך כלפי האזרחים הערבים. למה היא לא נהגה כך מעולם כלפי יהודים. אני הסכמתי עם התלמיד. אכן, המדינה נוהגת לעתים באופן המנוגד לדמוקרטיה ופועלת באלימות נגד אזרחים ובעיקר נגד אזרחים ערבים. לדעתי, לפעמים המדינה לא יודעת איך להתמודד ונוהגת כך כתוצאה מחשש".

החיים בחברה דמוקרטית ככלל, ובעיקר במדינת לאום כמדינת ישראל, מאופיינים בריבוי דילמות ומצבי קונפליקט. לדעתי, חשוב לחנך את התלמידים להתמודד עם מצבי קונפליקט, לנתח מצבים

מורכבים, לנקוט ולהביע עמדה מבוססת. יש לחנכם לגבש עמדה ביקורתית מנומקת בנוגע להחלטות מדיניות. ראוי לפתח אצל תלמידי ישראל, יהודים וערבים, זהות אזרחית ודמוקרטית. ברשימה זו עמדתי על הבעייתיות של מערכת החינוך בישראל בתחום החינוך האזרחי, אשר אינה מחנכת את התלמידים להתמודד עם דילמות ומצבי קונפליקט. טענתי כי מצב זה נובע מכך שהחינוך האזרחי נתפס כמתחרה בחינוך לזהות ציונית יהודית. בעיות אלה מוקצנות ככל שמדובר בבתי ספר ערביים: תוכנית הלימודים אינה מחנכת לזהות אזרחית משותפת ואינה מתמודדת באופן אמיתי עם הבעיות של המיעוט הערבי במדינה יהודית ודמוקרטית.

תלמידי ישראל, יהודים וערבים, אינם זוכים להכשרה נאותה כאזרחי המחר.

ביבליוגרפיה:

אבו ריא עסאם (2004), "להיות אזרח בישראל: מאפיינים, אתגרים ומכשולים". מתוך **פרויקט מתנה: ערכות להוראת האזרחות** (2004) מרכז גילה לחינוך אזרחי ודמוקרטיה, האוניברסיטה העברית.

איכילוב אורית (1993), **חינוך לאזרחות בסביבה מתהווה** תל אביב: ספרית הפועלים. חרומצינקו יולי, "תלמידים חילוניים, דתיים וערבים ילמדו יחד את עזמי בשארה ואדוארד סעיד", **הארץ** 31.7.2005.

חרומצינקו יולי, "בוטלה תוכנית ללימודי רב תרבותיות לבגרות", **הארץ** 3.8.2005. פדהצור עמי ופרליגר אריה (2004), "הפרדוקס המובנה של החינוך לאזרחות בישראל". **מגמות** מ"ג: 1, פברואר 2004 עמ' 64-83.

פינסון הללי (2005), "בין מדינה יהודית לדמוקרטיה: סתירות ומתחים בתוכנית הלימודים באזרחות", **פוליטיקה** 14, קיץ 2005 עמ' 9-24.